

Intratextual Analysis of Verse 87 of Surah An-Naml Rereading and Criticism of Views

Aatefeh Zarsazaan Khorasani ¹

1. Professor Assistant, Quran and Hadith Sciences Department,
International University of Islamic Denominations, Tehran, Iran.
a.zarsazan@mazaheb.ac.ir

Abstract Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> <p>Date of receive: 2024/06/22</p> <p>Date of revision: 2024/12/23</p> <p>Date of acceptance: 2025/03/05</p>	<p>One of the stages that beings must pass through in their evolutionary process is “Nafkhe Sur” (blowing into the trumpets) and the events that follow. Verse 87 of An-Naml is one of the verses that has been discussed and commentators have disagreed on its aspects. In the present study, which was written using a descriptive-analytical method, after quoting and analyzing the existing ideas, by rereading the aforementioned verse and using the context, it was determined that the “Sur” (trumpet) is different from the “Saihah” (Loud Sound), and the final stages of the world are not summarized in only two trumpets: death and resurrection. Rather, according to the verses of the Quran, at the beginning, the “first trumpet” causes the death of all earthly people and their transfer to the barzakh. Then, with the blowing of the “trumpet of death,” all the people of the barzakh and the people living in the heavens became unconscious, and the “trumpet” is blown again, which causes the people of the barzakh and the people living in the heavens to come to life. Contrary to the opinion of some commentators, the blowing of the trumpets in the aforementioned verse refers to this, and after that, fear and panic from the conditions of the Day of Judgment come upon people, and finally, with the “second trumpet,” everyone will appear before Allah for an accounting. Meanwhile, some who have a higher aspect than the created ones, and in fact have nothing of themselves as a created being to be taken from them, but have turned to Allah completely by doing righteous deeds and avoiding all mortal sins and have taken on the aspect of the divine aspect, are exempted from this terror.</p>
Keywords	Theological interpretation, Surah An-Naml, blowing into the Trumpet, fear on the Day of Judgment, those excluded from terror.
Cite this article:	Zarsazaan Khorasani, Aatefeh (2025). Intratextual Analysis of Verse 87 of Surah An-Naml Rereading and Criticism of Views. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i> . 16 (1). 215-236. DOI: 10.22034/16.61.209
DOI:	https://doi.org/10.22034/16.61.209
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

One of the topics relate to returning to Allah is blowing into the trumpet and the events follow it. This important matter, which is necessary and essential in the evolution of existence and returning to the truth, is mentioned in verse 87 of Surah An-Naml. The present study aims to answer the question about that, what is the purpose of the blowing into the trumpet? What is the occurrence time of blowing into the trumpets? What are the events following this blowing into the trumpets with emphasis on the verse? What are the examples and characteristics of those who are excluded in the verse? First, it will criticize and analyze the current ideas of the commentators in this field, and then, with regard to the context, which is one of the greatest clues indicating the meaning of the speaker, the chosen opinion will be presented. It should be noted that in more specific background of the present study, no case was found in regarding to focusing on the context of the verses and about the results of the aforementioned article.

Methodology

The present study has been written using a descriptive-analytical method. For this purpose, firstly it deals with criticizing and analyzing the current ideas of the commentators in this field, and then, with regard to the context, which is one of the most well-known tools for understanding the meaning and one of the greatest clues indicating the sense of the speaker, the chosen opinion will be presented. It is worth mentioning that sometimes the context is in the same Surah, and sometimes to find the meaning of the verse, one must search for the context in another Surah.

Discussion

The use of the word "Nafkh" (blow) is an allusion and metaphor for the speed of the command and the resurrection, and the trumpet is also an allegory for the taking and blowing the life and the final Resurrection. Meanwhile, the Holy Quran depicts two blows for the worlds, a blow with which sentient beings die and a blow that causes them to revive for resurrection and reckoning. However, the stage before the "blow of the dead" is the "shout of the dead" that causes the death of earthly people and their entry into the barzakh. Then, with the blowing of the trumpet of the dead, all the barzakh and the inhabitants of the heavens - except for those whom Allah wills - become unconscious. In the third stage, with the "blow of the trumpet of resurrection", the inhabitants of the heavens come to life and the inhabitants of the earth rise from their graves, and in the fourth stage, with the "last shout" they appear in the presence of Allah for reckoning. The blowing of the trumpet in the verse of Surah An-Naml is the blowing of the reviving, because in the blowing of the dying, people die. Therefore, the fear that follows the blowing of the trumpet has no meaning for the dead. Therefore, the dread that follows this blowing is a calling for help and fear that comes to man from seeing the scares of that day and the reckoning of deeds. This is emphasized by the verse that follows it, which shows the condition of the mountains on the scene of the Day of Judgment. In fact, the verse refers to the essential movement of beings who are moving towards the goal of their existence with the substance of their essence, which is the meaning of the resurrection and is returning to Allah Almighty. Meanwhile, those believers who have reached the status of the purified ones are included in this exception. These people have only tasted worldly death and, due to their lack of involvement (and sin and suffering),

have not experienced Barzakh (purgatory) and will pass through it, and their souls will be in the heavens. Therefore, they will not be faint when the trumpet of the dead is blown, because they have reached the position of the Face of Allah (because they had done their deed only for the sake of Allah), and they will not experience any fear or dread when the trumpet of reviving is blown.

Conclusion

It became clear that the "Sur" (trumpet) is different from the Saihah (shouting), and the final stages of the world are not summarized in only two trumpets of death and reviving. Rather, at first, the "first trumpet" causes the death of all earthly people and their transfer to Barzakh. Then, with the blowing of the "trumpet of death", all who are in Barzakh and people living in the heavens become unconscious. The "trumpet" is blown again, which causes the people of Barzakh and the heavens to come to life, which the blowing of the trumpet in the aforementioned verse refers to it and following this, fear and dread of the fearful condition of the Day of Judgment will come upon people. Finally, with the "second trumpet", everyone will appear before Allah for an accounting (and accountability). Among these, there are some who have a higher aspect of creation and in fact have nothing of themselves as a creature to be taken from them, but have turned to Allah by doing righteous deeds and avoiding all sins have been melted in Allah and have been taken on the divine aspect, and they are exempt from this dread.

References

- *The Holy Quran*.
- Aalusi, Sayyed Mahmud (1994). *Ruh al-Ma'aani fi Tafsir al-Qoran al-'Azim (The Spirit of Meanings in the Interpretation of the Great Qur'an)*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elmiya. (In Arabic)
- Abu al-Sa'ud, Muhammad bin Muhammad (1983). *Ershaad al-'Aql al-Salim ela Mazaya al-Qoran (The Guidance of the Sound Mind to the Advantages of the Holy Quran)*. Beirut: Dar al-Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Abu Hayyan, Muhammad bin Yusuf (1999). *Al-Bahr al-Mohit fi al-Tafsir (The Ocean in the Commentary)*. Beirut: Dar al-Fekr. (In Arabic)
- Amin Esfahani, Nusrat Begum (n.d). *Makhzan al-'Irfan dar 'Olume Quran (Repository of Mysticism in Quranic Sciences)*. Tehran: n.n (no name). (In Persian)
- 'Abdul Baqi, Mohammad Fo'aad (n.d). *Al-Mu'jam al-Mufahras (The Indexed Dictionary)*. Qom: Isma'ilian. (In Arabic)
- Bahrani, Sayyed Hashem (1995). *Al-Borhan fi Tafsir al-Qur'an (The Evidence in the Commentary of Quran)*. Tehran: Be'that Institute. (In Arabic)
- Baghavi, Hossain bin Mas'oud (1999). *Ma'alem al-Tanzil fi Tafsir al-Qur'an (The Signs of the Revelation in the Commentary of Quran)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Baydawi, Abdullah bin Omar (1997). *Anwar al-Tanzir wa Asrar al-Ta'wil (The Lights of Revelation and the Secrets of Interpretation)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Beqa'i, Ibrahim bin 'Omar (2006). *Al-Nazm al-Dorar fi Tanasob al-Aayat wa al-Sowar (The Arrangement of the Pearls in the Proportion of Verses and Surahs)*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elmiya. (In Arabic)
- Borsawi, Ismail (n.d). *Ruh al-Bayan (The Spirit of Expression)*. Beirut: Dar al-Fekr. (In Arabic)

- Darvish, Mohiuddin. (1994). *E'rab al-Qoran wa Bayanoh (Diacritic the Qur'an and its Expression)*. Damascus: Dar al-Ershad. (In Arabic)
- Farahidi, Khalil bin Ahmad (1988). *Kitab al-Ain (The Book of al-'Ain)*. Qom: Dar Hijra. (In Arabic)
- Faiz Kashani, Mohammad Mohsen (1994). *Al-Safi (The Purer)*. Tehran: Sadr. (In Arabic)
- Hosseini Tehrani, Sayyed Mohammad Hossein (1982). *Emam Shenasi (Eschatology)*. Qom: Hekmat. (In Persian)
- Javadi Amoli, Abdullah (2021). *Tasnim Tafsire Qoran Karim (Tasnim the Commentary of the Holy Quran)*. Qom: Israa. (In Persian)
- Jawhari, Ismail bin Hammad (1987). *Al-Sehah Taj al-Logha wa al-Sehah al-Arabiya (The Correct ones, the Crown of the Word and the Correct ones of Arabic "words")*. Beirut: Dar al-'Elm lel-Malaein. (In Arabic)
- Howaizi, Abdul Ali bin Juma (n.d). *Noor al-Saqalain (The Light of Two Great and Valuable Things)*. Qom: Isma'ilian. (In Arabic)
- Ibn Babawaih, Muhammad bin Ali (2002). *Al-Khesal (The Characteristics)*. Tehran: Kitabchi. (In Arabic)
- Ibn Jawzi, Abd al-Rahman bin Ali (2001). *Zad al-Masir fi 'Elm al-Tafsir (The Provision of the Way in the Science of Interpretation)*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elmiya. (In Arabic)
- Ibn Ashur, Muhammad Tahir (n.d). *Al-Tahrir wa al-Tanvir (The Writing and Enlightening)*. Beirut: Mo'assesah al-Tarikh al-'Araabi. (In Arabic)
- Ibn Attiyah, Abdul Haq (2001). *Al-Moharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Ketab al-'Aziz (The Summery Written in the Commentary of Noble Quran)*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elamiya. (In Arabic)
- Ibn Abi Hatim, Abd al-Rahman bin Muhammad (1998). *Tafsir al-Qur'an al-Azeem (The Commentary of Great Quran)*. Riyadh: Maktabah Nazaar Mustafa Al-Baaz. (In Arabic)
- Ibn Manzoor, Muhammad bin Makram (1989). *Lesan al-Arab (language of Arab)*. Beirut: Dar Sar. (In Arabic).
- Ibn Qutaiba, Abdullah (1984). *Ta'vil Mokhtalaf al-Hadith (Interpretation of Different Hadith(s))*. Beirut: Maktab al-Islami. (In Arabic)
- Matoridi, Muhammad bin Muhammad (n.d). *Ta'vilaat ahlos-Sonnah (Interpretations of People of Sunnah)*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elmiyah. (In Arabic)
- Maraghi, Ahmed bin Mostafi (n.d). *Tafsir al-Maraghi (The Commentary of Maraghi)*. Beirut: Daar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Muqatil bin Suleiman (2002). *Tafsir - Muqatil ibn Suleiman (Muqatil ibn Suleiman Commentary)*. Beirut: Daar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Makarem Shirazi, Nasser and colleagues (1995). *Tafsir Nemuneh (Exemplary Interpretation)*. Tehran: Daar al-Kitab al-Eslamiah. (In Persian)
- Meybodi, Rashidod-din Ahmed bin Abi Sa'd (1992). *Kashf al-Asraar wa 'Oddah al-Abraar (Discovering the Secrets and the Tools of Righteous ones)*. Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Qarashi, Sayyed Ali Akbar (1996). *Ahsan al-Hadith (The Best Speech)*. Tehran: Be'that Foundation. (In Persian)
- Qurtubi, Muhammad bin Ahmad (1944). *Al-Jame' Le-Ahkam al-Qur'an (The Comprehensive for the Rules of Quran)*. Tehran: Nasser Khosrow. (In Arabic)
- Ragheb Esfahani, Hossein bin Mohammad (n.d). *Dictionary of the Words of the Qur'an*. Beirut: Dar al-Kutub al-Arabi. (In Arabic)
- Rajabi, Mahmoud (2008). *Raweshe Tafsire Qoran (The Method of Interpretation of the Qur'an)*. Qom: Pazhuheshgah Hawzeh wa Daneshgah. (In Persian)

- Razi, Fakhruddin Muhammad bin ‘Omar (1999). *Al-Tafsir al-Kabir (The Great Commentary)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Salmi, Muhammad bin Hossain (n.d). *Haqaeq al-Tafsir (The Facts of the Commentary)*. Tehran: Academic Publishing Center. (In Arabic)
- Shuja’ei, Mohammad (2007). *Qiame Qiamat (Rising of Resurrection)*. Qom: Young Thought Center. (In Persian)
- Shari’ati, Mohammad Taqi (1967). *Tafsir Now (New Interpretation)*. Tehran: Enteshar Corporate Company. (In Persian)
- Soyuti, Jalaluddin (1983). *Al-Dorr Al-Manthur fi al-Tafsir bel-Ma’tthur (The Scattered Pearls in the Commentary by the Tradition)*. Qom: Grand Ayatollah Murashi Najafi Library. (In Arabic)
- Taleghani, Seyyed Mahmoud (1983). *Partowi az Qoran (A ray of the Qur'an)*. Tehran: Sahamie Khaas Publishing.
- Tabarani, Sulaiman bin Ahmad (2008). *Al-Tafsir al-Kabir (The Great Commentary)*. Jordan: Dar al-Kitab al-Theqafi. (In Arabic).
- Tabarsi, Ahmad bin Ali. (1982). *Al-Ehtejaj (Bringing the proofs)*. Mashhad: Morteza Publishing House. (In Arabic)
- Tabarsi, Fazl bin Hassan (1998). *Al-Jawami’ al-Jame’ (Comprehensive Containers)*. Qom: Qom Seminary. (In Arabic)
- Tabarsi, Fazl bin Hassan, (1993). *Majma’ al-Bayan le-‘Uloom al-Qur'an (The Collection of the Expression in the Sciences of Quran)*. Tehran: Nasser Khosrow. (In Arabic)
- Tabari, Muhammad bin Jarir (1991). *Jame’ al-Bayan ‘an Ta’wil Aay al-Qoran (Comprehensive Interpretation of Verses of Qur'an)*. Beirut: Dar al-Marefah. (In Arabic)
- Tabatabaei, Sayyed Mohammad Hossain, (1996). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an (The Criterion in the Commentary of Quran)*. Qom: Islamic Publications Office. (In Arabic)
- Tha’labi, Ahmad bin Ibrahim (2001). *Al-Kash wa al-Bayan ‘an Tafsir al-Qoran (Revealing and Explaining the Interpretation of the Qur'an)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Thaqafi Tehrani, Mohammad (2019). *Rawane Jaawid (The Eternal Mind)*. Tehran: Borhan. (IN Persian)
- Toraihi, Fakhruddin bin Muhammad (1945). *Majma’ al-Bahrain (Meeting place of Two Seas)*. Tehran: Al-Mortazaviah Library. (In Arabic)
- Tostari, Sahl bin Abdullah (n.d). *Tafsir Tostari (Tostari's Interpretation)*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elmiya. (In Arabic)
- Tusi, Muhammad bin Hassan (n.d). *Al-Tebyan fi Tafsir al-Qoran (The Explanation in Commentary of Qur'an)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Zarkeshi, Muhammad bin Abdullah (1989). *Al-Borhan fi ‘Oloom al-Qoran (The Evidence in the Sciences of the Qur'an)*. Beirut: Dar al-Marefah. (In Arabic)
- Zamakhshari, Mahmoud bin ‘Omar (1986). *Al-Kashshaf ‘an Haqaeq Ghawamedh al-Tanzilwa ‘Oyun al-Aqawil fi Wojuh al-Ta’vil (The Most Discoverer from the Facts of Ambiguities of the Revelation and the Springs of the Sayings)*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. (In Arabic)
- Zubaidi, Mohammad Morteza (n.d). *Taj al-Arus, men Jawaher al-Qamoos (The Crown of Bride from the Jewelry of al-Qamus)*. Beirut: Daar Maktabah al-Hayat. (In Arabic)

تحليل متن الآية ٨٧ من سورة النمل (إعادة قراءة ونقد الآراء التفسيرية)

عاطفه زرسازان خراساني^١

١. أستاذة مشاركة في قسم علوم القرآن والحديث، الجامعة الدولية للمذاهب الإسلامية، طهران، إيران.

a.zarsazan@mazaheb.ac.ir

ملخص البحث	معلومات المادة
يُعدّ نفخ الصور وما يترتب عليه من الأحداث من المراحل الأساسية التي تمرّ بها الكائنات في مسيرتها الوجودية نحو المعاد. وتُعدّ الآية ٨٧ من سورة النمل من الآيات التي تناولت هذا الموضوع، وقد وقع الخلاف بين المفسرين حول دلالاتها وتفاصيلها، ففي هذا البحث - الذي كُتب بمنهج وصفي - تحليلي - وبعد عرض وتحليل النظريات المطروحة، أُعيدت قراءة الآية المذكورة في ضوء السياق، فتبين أن الصور يختلف عن الصيحة، وأن المراحل النهائية للعالم لا تنحصر في نفختين فقط (إماتة ثم إحياء)، بل كما تدلّ عليه آيات أخرى من القرآن، فهناك أربع مراحل: الصيحة الأولى: تؤدي إلى موت جميع من في الأرض ودخولهم عالم البرزخ. نفخة الإماتة: يُغشى بها على جميع من في السماوات ومن في البرزخ. نفخة الإحياء: يُبعث بها أهل السماوات والبرزخ للحياة من جديد، وهي ما تشير إليه آية النمل. الصيحة الثانية: يُنقل بها الجميع إلى موقف الحساب بين يدي الله تعالى. ومن بعد نفخة الإحياء، ينزل الهلع والفرع على عامة الخلق بسبب أهوال القيامة. غير أنّ فئة مخصوصة، وهم الذين فنّوا في الله عن طريق الأعمال الصالحة وترك المعاصي، لا يصيبهم الفرع، لأنهم حقّقوا القرب من الله، ولم يبقَ لهم شيء من ذواتهم ليفقدوه أو يفزعوا عليه.	نوع المقال: بحث تاريخ الإستلام: ١٤٤٥/١٢/٠٤ تاريخ المراجعة: ١٤٤٦/٠٦/٢١ تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠٩/٠٤
التفسير الكلامي، سورة النمل، نفخ الصور، الفرع في القيامة، المستثنون من الفرع.	الألفاظ المفتاحية
زرسان خراساني، عاطفه (١٤٤٦). تحليل متن الآية ٨٧ من سورة النمل؛ (إعادة قراءة ونقد الآراء التفسيرية). مجلة دراسات تفسيرية. ١٦ (١): ٢٣٦ - ٢١٥. DOI: 10.22034/16.61.209	الاقتباس:
https://doi.org/10.22034/16.61.209	رمز DOI:
جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.	الناشر:

تحلیل درون‌متنی آیه ۸۷ سوره نمل بازخوانی و نقد دیدگاه‌ها

عاطفه زرسازان خراسانی^۱

۱. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه بین‌المللی مذاهب اسلامی، تهران، ایران.

a.zarsazan@mazaheb.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>یکی از مراحل که موجودات در سیر تکاملی خود باید از آن عبور کنند، نفخ صور و حوادث بعد از آن است. آیه ۸۷ نمل از آیاتی است که بدان سخن گفته و مفسران در وجوه آن دچار اختلاف گشته‌اند. در پژوهش حاضر که با روش توصیفی - تحلیلی به نگارش درآمده است، بعد از نقل و تحلیل انگاره‌های موجود، با بازخوانی آیه مذکور و بهره‌گیری از سیاق مشخص گردید صور با صیحه متفاوت است و مراحل پایانی جهان تنها در دو صور اماته و احیاء خلاصه نمی‌گردد، بلکه بنا به آیات قرآن در ابتدا، «صیحه اول» موجب مرگ تمامی افراد زمینی و انتقال آنها به برزخ می‌گردد، سپس با نفخ «صور اماته» همه برزخیان و افراد ساکن در آسمان‌ها بیهوش گشته، مجدد در «صور» دمیده گشته که سبب زنده شدن اهل برزخ و آسمانیان می‌شود که نفخ صور آیه مذکور برخلاف نظر برخی مفسران، بدان اشاره دارد و به‌دنبال آن ترس و فزعی از احوال قیامت بر افراد وارد می‌شود و در نهایت با «صیحه دوم» همگان جهت حسابرسی نزد پروردگار حاضر می‌گردند. در این میان عده‌ای که جنبه بالاتری از مخلوق داشته و در حقیقت چیزی از خود به‌عنوان مخلوق ندارند تا از آنها گرفته شود بلکه با انجام اعمال صالح و پرهیز از تمامی گناهان فانی در خدا گشته‌اند و جنبه وجه‌الهی گرفته‌اند، از این فزع استثنا شده‌اند.</p>	<p>نوع مقاله: پژوهشی (۲۳۶ - ۲۱۵)</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۲۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۰۳</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۵</p>
<p>تفسیر کلامی، سوره نمل، نفخ صور، فزع در قیامت، استثنائندگان از فزع.</p>	<p>واژگان کلیدی</p>
<p>زرسازان خراسانی، عاطفه (۱۴۰۴). تحلیل درون‌متنی آیه ۸۷ سوره نمل بازخوانی و نقد دیدگاه‌ها. <i>مطالعات تفسیری</i>. ۱۶ (۱). ۲۳۶ - ۲۱۵. DOI: 10.22034/16.61.209</p>	<p>استناد:</p>
<p>https://doi.org/10.22034/16.61.209</p>	<p>کد DOI:</p>
<p>دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.</p>	<p>ناشر:</p>

طرح مسئله

با تأمل در آیات قرآن کریم معلوم می‌شود پس از دعوت به توحید هیچ مقوله‌ای به اندازه معاد و قیامت انسان مورد تأکید قرار نگرفته است و این خود شاهی بر اهمیت معادباوری است. قرآن کریم با تعبیرهای گوناگون ابعاد این مسئله را در حد درک و فهم بشری بیان فرموده که برای اهل نظر قابل تأمل است. یکی از سرفصل‌های بازگشت به سوی خداوند، نفخ صور و حوادث بعد از آن است. این مهم که در سیر تکاملی و بازگشت هستی به سوی حق لازم و ضروری است در آیات چندی بدان اشاره شده است که یکی از آنها آیه ۸۷ سوره نمل است که خداوند می‌فرماید: «وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَرَجَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ وَكُلُّ أَتَوِّهٍ ذَاخِرِينَ». در این میان مفسران دیدگاه‌های متعددی درباره وجوه کمی و کیفی آن بیان داشته‌اند که ریشه در اختلاف روایات و عدم کاربست نظام‌مند آیات دارد؛ لذا پژوهش حاضر بر آن است در پاسخ به پرسش مقصود از نفخ صور چیست؟ جایگاه زمانی نفخ صور مذکور کدام است؟ حوادث متعاقب این نفخ با تأکید بر آیه چیست؟ مصادیق و ویژگی‌های استثناءشدگان در آیه کدام است؟ ابتدا به نقد و تحلیل انگاره‌های موجود مفسران در این حوزه پرداخته سپس با عنایت به سیاق که از شناخته‌شده‌ترین ابزارهای درک معنا است و از بزرگترین قرینه‌های دال بر مراد متکلم است،^۱ نظر مختار مطرح گردد. لازم به ذکر است سیاق را می‌توان به سیاق کلمات، جملات و آیات تقسیم کرد. مقصود از سیاق کلمات، واژگان هم‌نشین آن و سیاق جملات؛ یعنی یک جمله از قرآن کریم برای جمله‌ای دیگر در همان آیه قرینه شده و در تعیین مقصود از جمله دیگر، تأثیر گذارد و بالأخره از پی هم آمدن آیات که سبب پیدایش سیاق آیات می‌گردد. نکته قابل ذکر آنکه زمانی سیاق در همان سوره می‌باشد و زمانی برای یافتن مقصود آیه باید به دنبال سیاق در سوره دیگر جستجو کرد.^۲

در پیشینه اخص پژوهش حاضر می‌توان به مقالاتی چون بررسی انتقادی آراء مفسران فریقین در استثناءشدگان از صعق در نفخ صور اول^۳ که به بررسی روایات این حوزه پرداخته است. تحلیل بافت متنی آیات نفخ صور بر اساس معناشناسی واژگانی، کارکردشناسی حروف و زیباشناسی،^۴ جایگاه زمانی نفخ

۱. زرکشی، البرهان، ج ۲، ص ۳۱۳.

۲. رجبی، روش تفسیر قرآن، ص ۹۱ - ۱۰۱ و ۱۴۸.

۳. پورروستایی و مدنی، «بررسی انتقادی آراء مفسران فریقین در استثناءشدگان از صعق در نفخ صور اول»، تفسیر و زیان قرآن، ۱۴۰۰، ش ۱۸.

۴. سلحشور و غروی، «تحلیل بافت متنی آیات نفخ صور بر اساس معناشناسی واژگانی، کارکردشناسی حروف و زیباشناسی»، پژوهش‌های ادبی - قرآنی، ۱۳۹۸، ش ۲.

صور در قرآن،^۱ تفسیر تطبیقی آیه نفخ صور سوره زمر آیه ۶۸^۲ تفسیر نفخ صور با تأکید بر آیه ۶۸ سوره مبارکه زمر،^۳ اشاره کرد لکن با رویکرد و نتایج مقاله مذکور موردی یافت نشد.

الف) توصیف و تحلیل گزاره «يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ»

در این قسمت به بیان نظرات مفسران ذیل مفهوم نفخ صور، تعداد نفخات و زمان نفخ صور و نقد آنها پرداخته سپس نظر مختار با عنایت به سیاق آیات مطرح می‌گردد.

۱. توصیف و تحلیل مفهوم نفخ صور

«نفخ» در لغت دمیدن باد در چیزی را گویند^۴ چنان‌که هرگاه به هنگام استراحت، درمان و غیره، بادی از شخص خارج شود، گفته می‌شود «نَفَخَ يَنْفُخُ نَفْخًا»^۵ و به طور استعاره در روشنایی روز آن گاه که خورشید کامل بالا بیاید، گفته می‌شود «انْتَفَخَ النَّهَارُ»^۶ چنان‌که «نَفْخَاء» زمین مرتفعی را گویند که دارای گیاهان کم و بدون سنگ و رمل است.^۷ این واژه در قرآن کریم در قالب فعل ماضی و مضارع مجهول ۱۰ بار در مورد قیامت به کار رفته است که با مفاهیمی چون مُلْك،^۸ صَعَق،^۹ فزع،^{۱۰} جمع،^{۱۱} گسستگی انساب،^{۱۲} قیام،^{۱۳} حشر گنجهکاران،^{۱۴} وعید،^{۱۵} خروج از گورها و آمدن نزد پروردگار^{۱۶} به شکل گروهی^{۱۷} توصیف شده است.

۱. احمدی و غروی، «جایگاه زمانی نفخ صور در قرآن»، *پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن*، ۱۳۹۷، ش ۱۳.

۲. عبدالحنان، «تفسیر تطبیقی آیه نفخ صور سوره زمر آیه ۶۸»، *مطالعات قرآن پژوهی نور*، ۱۳۹۴، ش ۱.

۳. منصوری، «تفسیر نفخ صور با تأکید بر آیه ۶۸ سوره مبارکه زمر»، *مطالعات تفسیری*، ۱۳۹۱، ش ۱۱.

۴. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۸۱۶.

۵. ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۳، ص ۶۲.

۶. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۸۱۶.

۷. ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۳، ص ۶۴.

۸. انعام / ۷۳.

۹. زمر / ۶۸.

۱۰. نمل / ۸۷.

۱۱. کهف / ۹۹.

۱۲. مؤمنون / ۱۰۱.

۱۳. زمر / ۶۸.

۱۴. طه / ۱۰۲.

۱۵. ق / ۲۰.

۱۶. یس / ۵۱.

۱۷. نبأ / ۱۸.

«صور» نیز در زبان اهل یمن^۱ مفرد و به معنای شاخ^۲ یا چیزی مانند شاخ حیوان است که در آن دمیده می‌شود و خدای سبحان آن را سببی برای بازگشت صورت‌ها و ارواح به اجسامشان قرار داده است،^۳ مؤکد مطلب روایتی از پیامبر ﷺ است که «صور» را «قرن - شاخ» معرفی کرده‌اند.^۴ برخی آن را جمع «صورت» دانسته که روح در آن دمیده شده و موجودات زنده می‌گردند؛^۵ اما بنا به گفته فراء هر جمعی که مفردش بر وزن مذکور باشد و جمعش نیز بر مفردش سابق باشد،^۶ جایز نیست واژه جمع باشد؛ از این‌رو «صور» مفرد است و «صُور» جمع «صورت» است؛ زیرا مفرد آن بر جمعش سابق است.^۷ ثانیاً اگر منظور از «صور»، صورت‌ها باشد در نفخه اماته که همه موجودات می‌میرند، چه معنا دارد؟^۸ ثالثاً در این صورت، درست‌تر این بود که در آیه «ثُمَّ نَفَخَ فِيهِ أُخْرَى»^۹ ضمیر مؤنث بیاید که با جمع سازگارتر است. رابعا در آیاتی از قرآن «صُور»، جمع صورت آمده است.^{۱۰} افزون بر آنکه در قرآن کریم هرگاه بحث نفخ روح باشد به شکل معلوم خداوند آن را به خود نسبت می‌دهد؛^{۱۱} درحالی‌که در این دست آیات به شکل مجهول آمده است؛^{۱۲} لذا نشان می‌دهد که «صور» جمع صورت نیست تا روح در آن دمیده شود و موجودات زنده گردند.

در واقع «صور»، تمثیلی از قبض و دمیدن حیات و حشر نهایی است که در برخی آیات به شیپور حرکت، احضار و جمع و کوچ سربازان تشبیه شده است و با این تشبیه، آن حقیقت غیر محسوس و معنوی، برای فهم عموم، در مشهودات حسی تصویر گردیده است^{۱۳} و آوردن واژه «نفخ»، کنایه و تمثیلی از سرعت امر و قیام است؛ چرا که چیزی سبکتر و سریعتر از نفخ، در عمل نیست.^{۱۴}

۱. ثعلبی، *الکشف و البیان*، ج ۷، ص ۲۲۶.

۲. جوهری، *الصحاح*، ج ۲، ص ۷۱۶.

۳. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۴۹۸.

۴. طبری، *جامع البیان*، ج ۲۰، ص ۱۳.

۵. طریحی، *مجمع البحرین*، ج ۳، ص ۳۶۸.

۶. یعنی از نظر بنا چون حروف تشکیل‌دهنده جمع همان حروف اصلی است، از این‌رو ابتدا جمع بوده که تاء برای مفردش به آن اضافه شده مثل صوف و صوفه و اگر مفردش مقدم بر جمع بود باید می‌گفتند صوفه و صوف همان‌گونه که می‌گویند غرفه و غرف.

۷. ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۴، ص ۴۷۵ - ۴۷۶.

۸. شریعتی، *تفسیر نوین*، ص ۲۰.

۹. زمر / ۶۸

۱۰. تغابن / ۳، غافر / ۶۴

۱۱. سجده / ۹، ص / ۷۲.

۱۲. ر.ک: یس / ۵۱، حاقه / ۱۳، نبا / ۱۸، رازی، *التفسیر الکبیر*، ج ۱۳، ص ۲۹.

۱۳. طالقانی، *پرتوی از قرآن*، ج ۳، ص ۲۳ - ۲۴.

۱۴. ماتریدی، *تأویلات اهل السنة*، ج ۸، ص ۱۳۹ - ۱۴۰.

۲. تعداد نفخات صور

در تعداد نفخ صور میان مفسران نظرات متعددی وجود دارد. برخی بنا به آیات قرآن و روایت نبوی مراحل نفخ را دو مرتبه، اماته و احیاء دانسته‌اند که بین آن دو، چهل سال فاصله است. در نفخ اماته هر موجود زنده‌ای می‌میرد و در نفخ احیاء هر مرده‌ای، زنده می‌شود.^۱ برخی دیگر بنا به روایتی از ابوهریره، تعداد آن را سه نفخ دانسته‌اند؛ اما در مراتب آن دچار اختلاف گشته‌اند؛ چنان‌که در برخی روایات نفخ‌ها را شامل: فزع، صعق و قیام؛^۲ در برخی دیگر شامل: بعث، اخراج از قبور و فزع^۳ یا صعق، بعث و فزع دانسته‌اند که بین هر نفخ سال‌ها فاصله است.^۴ این در حالی است که صرف‌نظر از ابوهریره که متهم به کذب و وضع است،^۵ در روایت دیگری از او و عبدالله بن عمر تنها دو نفخه ذکر شده است که مسلم آن را تخریج کرده و در کتاب **تذکره** آورده است؛^۶ از سوی دیگر بین دو نفخه فزع و صعق، زمانی نیست که آن دو را دو نفخه مستقل بدانیم؛ چرا که مردمان به دنبال فزع می‌میرند.^۷ بعضی دیگر نیز قائل به چهار نفخه، اماته، بعث، صعق یا فزع و افاقه می‌باشند.^۸

۳. زمان نفخ صور

در این قسمت به بررسی و تحلیل زمان نفخ صور پرداخته می‌شود که در نگاه اکثر مفسران منظور نفخ اماته می‌باشد.

یک نفخه اماته

بعضی مفسران به دلیل اتحاد استثناء مشترک «إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ» در آیه «وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَنُزِعَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ»^۹ و آیه «وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ»^{۱۰} و قرار گرفتن این آیه در میان آیات رستاخیز و قبل از آیه «وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ

۱. قرطبی، **الجامع لاحکام القرآن**، ج ۱۳، ص ۲۴۰؛ حویزی، **نور الثقلین**، ج ۴، ص ۵۰۳.

۲. طبری، **جامع البیان**، ج ۲۰، ص ۱۳؛ ابن‌ابی‌حاتم، **تفسیر القرآن العظیم**، ج ۹، ص ۲۹۲۹؛ ابن‌عطیه، **المحرر الوجیز**، ج ۴، ص ۲۷۲.

۳. همان.

۴. آلوسی، **روح المعانی**، ج ۱۰، ص ۲۴۲.

۵. ابن‌قتیبیه، **تأویل مختلف الحدیث**، ص ۲۸ - ۲۷؛ ابن‌بابویه، **الخصال**، ص ۱۸۵ - ۱۸۴.

۶. قرطبی، **الجامع لاحکام القرآن**، ج ۱۴، ص ۲۴۰.

۷. همان.

۸. آلوسی، **روح المعانی**، ج ۱۰، ص ۲۴۱.

۹. نمل / ۸۷.

۱۰. زمر / ۶۸؛ قرطبی، **الجامع لاحکام القرآن**، ج ۱۴، ص ۲۴۱؛ آلوسی، **روح المعانی**، ج ۱۰، ص ۲۴۱.

مَرَّ السَّحَابِ صُنْعَ اللَّهِ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ»^۱ این نفخ را نشانگر رویدادی واحد می‌دانند که مربوط به نفخه اماته است.^۲ همچنین ظرف جمله «إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ» به دلیل مضارع بودن، دنیا است؛ یعنی او از اعمالی که شما در حال و آینده انجام می‌دهید با خبر است و این آیه، یکی دیگر از عجائب آفرینش را در راستای توحید و معاد، بیان می‌کند.^۳ برخی دیگر منظور از نفخ مذکور را به قرینه «فزع»، نفخه اماته دانسته‌اند که دو مرحله دارد، در مرحله اول فزع همگان و در مرحله بعدی صعق و بیهوشی است؛ چنان‌که آیات بعدی به نفخ صور احیاء اشاره دارد، حال «فزع و صعق» یا دو مرحله جدا هستند، بدین‌گونه که نفخ صور اول مرحله ابتدایی دارد که فزع‌آور است و مرحله میانی یا پایانی دارد که صعقه‌آور است یا دو تعبیر از یک واقعیتند، به هر صورت دو نفخه است.^۴ علامه طباطبایی مراد از نفخ صور در آیه مذکور را مطلق نفخ می‌داند؛ چه آن نفخی که با آن می‌میرند یا آن نفخی که با آن زنده می‌شوند، برای اینکه، نفخه هر چه باشد از مختصات قیامت است و اینکه بعضی در فزع و بعضی در ایمنی هستند و کوه‌ها به راه می‌افتند، همه از خواص نفخه اول است؛ چنان‌که زمانی که مردم با خواری نزد خدا حاضر می‌شوند نیز از خواص نفخه دوم می‌باشد.^۵

نقد و تحلیل نفخ اماته

در پاسخ باید گفت: در صورتی اتحاد استثناء مشترک، دلالت بر یکسان بودن دارد که موضوع در دو آیه واحد باشد؛ درحالی‌که «صعق» مترتب بر نفخ اماته و «فزع» مترتب بر نفخ احیاء است. توضیح مطلب آنکه ذیل آیه خداوند می‌فرماید: «وَكُلُّ أُمَّةٍ دَاخِرِينَ»^۶ یعنی همگی با ذلت و خواری نزد خدای سبحان حاضر می‌گردند، علاوه بر آنکه به دنبال استثناء از حکم فزع می‌فرماید: «وَهُمْ مِنْ فَرْعٍ يَوْمَئِذٍ آمِنُونَ»، که در باره نیکوکاران است و بیانگر آن است که فزع مذکور، همان فزع در نفخه احیاء است. از سوی دیگر سیاق آیه^۷ با حوادث آغاز رستاخیز سازگار نیست؛ چرا که کوه‌ها را جامد فرض کرده و حرکت آنها را به‌سان ابر می‌داند؛ درحالی‌که حوادث قیامت به قدری آشکار است که به تعبیر قرآن «از مشاهده آنها مادران، شیرخوارگان خود را فراموش می‌کنند و موجودات باردار سقط جنین می‌نمایند و مردم از شدت

۱. نمل / ۸۸

۲. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۵، ص ۵۶۸ - ۵۶۷.

۳. همان.

۴. جوادی آملی، تسنیم، ج ۶۲، ص ۵۵۰.

۵. طباطبایی، المیزان، ج ۱۵، ص ۴۰۰.

۶. نمل / ۸۷

۷. نمل / ۸۸

وحشت همچون مستانند درحالی که مست نیستند»^۱؛ به بیان دیگر تشبیه به حرکت ابرها متناسب حرکات یک نواخت و نرم و بدون سر و صدا است نه انفجارهای عظیمی که صدای رعد آسایش، گوش‌ها را کر می‌کند و از احوال آغاز رستاخیز می‌باشد.^۲

از سوی دیگر جامد به نظر رسیدن کوه‌ها را می‌توان حکایت از ساختار کوه‌ها بعد از نفخه احیاء دانست که این حالت یا به علت شدت وقایع آن روز و ترسی است که بر بیننده غالب می‌شود یا به علت کثرت اجتماع کوه‌ها در قیامت است.^۳ توضیح مطلب آنکه بنا به آیات قرآن، کوه‌ها در نفخه اول سخت درهم کوفته خواهند شد؛^۴ سپس به صورت «توده‌ای از شن‌های متراکم»^۵ و بعد به صورت «پشم زده شده» که با تند باد حرکت می‌کنند^۶ و بالأخره به صورت «گرد و غبار» در فضا پراکنده می‌گردند^۷ و در نفخه دوم آنگاه که در صور دمیده شود و مردم به شکل امت‌ها وارد صحرای محشر گردند، آسمان در تبدیلات خود به شکل ابوابی گشوده و کوه‌ها به شکل غباری در فضا، به وضعی سراب مانند در آیند: «يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا * وَفُتِحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا * وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا».^۸ خداوند در آیه «وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا * فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا * لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا * يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ لَا عِوَجَ لَهُ...»^۹ به شکل دیگری وضعیت کوه‌ها را توصیف کرده است؛ یعنی منکران قیامت، در باره کوه‌ها از تو سؤال می‌کنند، بگو: پروردگارم آنها را به شکل غبار درمی‌آورد سرانجام به صورت زمینی هموار و مسطح در می‌آیند که در آن هیچ‌گونه پستی و بلندی مشاهده نخواهی کرد.^{۱۰} در آن روز، مردم از صدای دعوت‌کننده خدا - اسرافیل - که در صور می‌دمد، تبعیت می‌کنند. این دعوت‌کننده از هیچ‌کس صرف‌نظر نمی‌کند و همه را محشور می‌کند^{۱۱} و هیچ‌کس نیز از دعوت او سرپیچی نمی‌کند؛^{۱۲} بلکه همگان با شتاب،

۱. حج / ۲.

۲. یس / ۴۹.

۳. ماتریدی، *تأویلات اهل السنة*، ج ۸، ص ۱۴۲ - ۱۴۱.

۴. حاقه / ۱۴.

۵. مزمل / ۱۴.

۶. قارعه / ۵.

۷. واقعه / ۶ - ۵.

۸. نبا / ۲۰ - ۱۸.

۹. طه / ۱۰۸ - ۱۰۵.

۱۰. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۷، ص ۴۸.

۱۱. ابو حیان، *البحر المحیط*، ج ۷، ص ۳۸۴.

۱۲. بیضاوی، *انوار التنزیل و اسرار التأویل*، ج ۴، ص ۳۹.

از پی او می‌روند و توجهی به راست و چپ ندارند.^۱ این همراهی نیز در آیه «وَيَوْمَ تُسِيرُ الْجِبَالُ وَتَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً وَحَشَرْنَاَهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا»^۲ به چشم می‌خورد که خداوند افزون بر کوه‌ها، وضعیت زمین را نیز به تصویر کشیده و می‌فرماید: روزی که کوه‌ها را راه می‌اندازیم و هیچ علامت و درخت و ساختمانی در زمین نمی‌بینی^۳ و هیچ گنج و مرده‌ای هم در درون خود ندارد^۴ و ما احدی از بشر را ترک نکرده و همه را زنده می‌کنیم. نکته قابل ذکر، تقدم تسير کوه‌ها بر بروز زمین و به دنبال آن حشر مردمان بیانگر وضعیت ساختار زمین و کوه‌ها در آخرت است.^۵

دو. نفخه احیاء

با عنایت به سیاق آیه و مطالب پیشین می‌توان گفت، در واقع تصویری که قرآن از کوه‌ها در روز قیامت نشان می‌دهد، مجموعه‌ای صاف و مسطح است؛ یعنی کوه‌هایی که در دنیا آن را ثابت و بی‌حرکت می‌دانستی در قیامت به سان ابر در حرکتند؛ چرا که به شکل غبار درآمده‌اند؛ افزون بر آنکه تعبیر به «اتقان» که به معنای منظم ساختن و محکم نمودن است^۶ و واژه «صنع» که دلالت بر ترکیب و ایجاد دارد^۷ نیز تناسب با زمان برقراری نظام جهان دارد نه زمانی که این نظام فرو می‌ریزد و متلاشی و ویران می‌گردد؛ از این رو این صنع و عمل از جانب خداوند، تخریب و ویرانی عالم است؛ لکن چون تکمیل آن را در پی دارد، مستلزم اتقان نظام آن است؛ نظامی که در آن هر چیزی به منتها درجه کمال خود می‌رسد که همان صنع خداست، صنعی که هر چیزی را متقن کرده است؛ لذا خداوند اتقان را از هر چه که متقن کرده سلب نمی‌کند و فساد را بر آنچه اصلاح فرموده مسلط نمی‌سازد. پس اگر دنیا را خراب می‌کند، برای این است که آخرت را تعمیر نماید.^۸

در پاسخ آن دسته از مفسرانی که ظرف جمله «إِنَّهُ خَيْرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ» را به دلیل مضارع بودن، دنیا می‌دانند؛ یعنی او از اعمالی که شما در حال و آینده انجام می‌دهید با خبر است و بر این باورند این آیه، یکی دیگر از عجائب آفرینش را در راستای توحید و معاد را بیان می‌کند،^۹ باید گفت: جمله «إِنَّهُ خَيْرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ»

۱. طبرسی، مجمع البیان، ج ۷، ص ۵۱.

۲. کهف / ۴۷.

۳. ابن ابی‌حاتم، تفسیر القرآن العظیم، ج ۷، ص ۲۳۶۵.

۴. طوسی، التبیان، ج ۷، ص ۵۳.

۵. ابو السعود، ارشاد العقل السلیم، ج ۶، ص ۳۰۴.

۶. امین اصفهانی، مخزن العرفان، ج ۹، ص ۳۷۴؛ ابن عاشور، التحریر و التنویر، ج ۱۹، ص ۳۱۸.

۷. ابن عاشور، همان.

۸. طباطبایی، المیزان، ج ۱۵، ص ۴۰۱.

۹. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۵، ص ۵۶۹.

جمله‌ای استینافی و تعلیل مطالب قبل می‌باشد؛ بدین‌گونه که اتفاقات نفخ صور و ما بعد آن، از این جهت صنع محکم خدا است که او به ظواهر و بواطن افعال مکلفان آگاه است و همین آگاهی اقتضاء می‌کند که آنان را طبق عمل‌هایشان پاداش و کیفر می‌دهد. کیفر و پاداشی که بعد از بعث و حشر و به راه انداختن کوه‌ها بر آن اعمال مترتب می‌کند؛ آن‌گاه همین اجمال را در جمله و «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا» تا آخر دو آیه تفصیل می‌دهد.^۱

از آنچه آمد می‌توان گفت مراد از نفخ صور، نفخ احیاء است و وجه ارتباط آیه ۸۷ نمل با حرکت کوه‌ها در آیه بعد، افزون بر آنکه اشاره دارد به قدرت‌نمایی خداوند در مورد تبدیل کوه‌ها که سخت‌ترین اشیاء در دنیا می‌باشند، به شکل حرکت ذراتی چون ابر، به حرکت جوهری موجودات نیز اشاره دارد که با جوهره ذاتشان به سوی غایت وجود خود در حرکتند که همان معنای حشر و رجوع به خدای سبحان است.^۲ مؤید مطلب نیز روایتی است که اهل سنت از امام صادق (ع) ذیل آیه نقل کرده‌اند: که می‌بینی نفوس را در وقت مردن در جای خود هستند درحالی که روح به سمت فردوس بالا می‌رود تا تحت عرش قرار گیرد.^۳

ب) توصیف و تحلیل گزاره «فَفَزَعَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ»

در این قسمت به بیان نظرات مفسران ذیل مفهوم فزع، زمان فزع و تفاوت صور وصیحه و نقد آنها پرداخته سپس نظر مختار با عنایت به سیاق آیات مطرح می‌گردد.

۱. توصیف و تحلیل مفهوم فزع

«فزع» در لغت به معنای ترس و استغاثه است؛^۴ چنان‌که راغب آورده است: «فزع» گرفتگی و انقباض خون در بدن و رمیدن و ترسیدن از چیزی است که آن چیز ترس‌آور و بیمناک باشد.^۵ در این میان برخی مفسران «فزع» را همان «صعق»^۶ و به معنای مرگ^۷ از شدت ترس دانسته‌اند.^۸ پاسخ باید گفت اولاً بنا به نظر لغویون «صعق» و «فزع» دو معنای متفاوت دارند «فزع» به معنای ترس و

۱. آلوسی، روح المعانی، ج ۱۰، ص ۲۴۶.

۲. طباطبایی، المیزان، ج ۱۵، ص ۴۰۳.

۳. سلمی، حقائق التفسیر، ج ۱، ص ۴۸.

۴. ابن منظور، لسان العرب، ج ۸، ص ۲۵۱؛ جوهری، الصحاح، ج ۳، ص ۱۲۵۸.

۵. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۶۳۵.

۶. مراغی، تفسیر المراغی، ج ۲۰، ص ۲۴؛ بقاعی، نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور، ج ۵، ص ۴۵۴.

۷. مقاتل بن سلیمان، تفسیر مقاتل بن سلیمان، ج ۳، ص ۳۱۸؛ ابن جوزی، زاد المسیر، ج ۳، ص ۳۷۲.

۸. طبرانی، التفسیر الکبیر، ج ۵، ص ۴۴.

استغاثه^۱ و «صعق» به معنای بیهوشی در اثر شدت صدایی که شنیده می‌شود^۲ یا مرگ است.^۳ ثانیاً با عنایت به حرف «فاء» که ترتب را می‌رساند، نمی‌توان ادعا کرد با یک نفخ، بلافاصله دچار فزع و با همان نفخ دچار صعق می‌شوند. ثالثاً فزع، نشان از زنده بودن افراد دارد که با نفخ اماته سازگار نیست. بعضی دیگر نیز «فزع» را به معنای سرعت در اجابت، جهت قیام در برابر خداوند دانسته، چنان که گفته می‌شود: «فزع الیک فی کذا اذا اسرعت الی ندائه فی معونتک»؛^۴ لکن اگر این گونه باشد استثناء در آیه معنا ندارد؛ چرا که همه افراد نسبت به اجابت حق اسراع دارند.

۲. توصیف و تحلیل زمان فزع

آن دسته از مفسران که نفخه را اماته می‌دانند، فزع را ترس از مرگ^۵ و دیدن شدائد و سختی‌های علایم شروع قیامت می‌دانند^۶ که در این صورت فزع تنها شامل زندگان زمینی می‌گردد؛ چرا که مرگ و تحولات آسمان و زمین در عالم حیات دنیا است و شامل اهل آسمان‌ها و افراد زمینی که جلوتر مرده‌اند، نمی‌گردد؛ درحالی که آیه غیر از این را می‌گوید افزون بر آنکه «فاء» در «فزع»، ترتب را می‌رساند؛^۷ یعنی فزع، امری است که به دنبال نفخ صور ایجاد می‌شود^۸ و از آنجا که در نفخ اماته مردمان می‌میرند، لذا فزع برای مردگان معنایی ندارد؛ از این رو آن دسته از مفسران که نفخه را احیاء دانسته‌اند،^۹ فزع را هنگام احیاء و قیام از قبور و ترس ناشی از دیدن احوال قیامت^{۱۰} و عاقبت حساب و مشاهده عذاب می‌دانند.^{۱۱} برخی نیز بر این باورند فزع در آیه مذکور ترس از مشاهده احوال قیامت و در آیه بعدش،^{۱۲} ترس از محاسبه اعمال است.^{۱۳}

روشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱. ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۸، ص ۲۵۱.
۲. همان، ج ۱۰، ص ۱۹۸.
۳. فراهیدی، *کتاب العین*، ج ۱، ص ۱۲۹.
۴. طوسی، *التبیان*، ج ۸، ص ۱۲۳؛ آلوسی، *روح المعانی*، ج ۱۰، ص ۲۴۲؛ قرطبی، *الجامع لاحکام القرآن*، ج ۱۴، ص ۵۶۰.
۵. ابن عطیه، *المحرر الوجیز*، ج ۴، ص ۲۷۲.
۶. زمخشری، *الکشاف*، ج ۳، ص ۳۸۶.
۷. طوسی، *التبیان*، ج ۸، ص ۱۲۳.
۸. ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۱۹، ص ۳۱۶.
۹. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۷، ص ۳۷۰؛ بروسوی، *روح البیان*، ج ۶، ص ۳۷۵.
۱۰. ابو السعود، *ارشاد العقل السلیم*، ج ۶، ص ۳۰۳.
۱۱. ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۱۹، ص ۳۱۶.
۱۲. نمل / ۸۹.
۱۳. رازی، *التفسیر الکبیر*، ج ۲۴، ص ۵۷۵.

۳. توصیف و تحلیل «مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ»

برای روشن شدن مطلب ابتدا به بررسی واژه «صیحه» که از واژگان همسو با «صور» است، می‌پردازیم. «صیحه» به معنای شکافتن چوب یا لباس و برخاستن صدا از آن است؛^۱ سپس در هر صدای بلند^۲ و عذاب به کار رفته است.^۳ بسامد این واژه در قرآن کریم ۱۳ بار است^۴ که تنها سه مورد آن در موضوع قیامت است.^۵ خداوند در سوره یس در توصیف «صیحه» می‌فرماید: «مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ».^۶ «یخصمون» از ماده خصومت به معنای نزاع و جنگ است.^۷ برخی خصومت را جدال در امر «معاد»^۸ و برخی آن را مطلق دانسته؛ یعنی درحالی که در بازارهایشان به خرید و فروش مشغولند و در کارهایشان مخاصمه و مجادله می‌کنند،^۹ این فریاد بلند، سبب مرگ آنها می‌گردد و به قدری سریع و غافلگیرانه است که توانایی هیچ وصیت و سفارشی و فرصت مراجعه به خانواده و منزل‌های خود را نخواهند داشت.^{۱۰} نکته قابل ذکر آنکه در سوره حج، از زلزله عظیمی به عنوان یکی از علائم قیامت که به شکل ناگهانی مخلوقات را در بر می‌گیرد و سبب سقط جنین و رهایی شیرخوارگان می‌شود، یاد می‌کند.^{۱۱} این زلزله که به طور قطع با صدای بلند و مهیبی همراه است و سبب مرگ موجودات می‌گردد، باید قبل از نفخ صور اول باشد که خداوند از آن در آیه «وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ»^{۱۲} خبر داده است؛ چرا که آیات مورد بحث در سوره یس آیه ۴۹ و حج آیات ۱ و ۲، مردم را در حال عادی فرض کرده که ناگهانی و بی‌مقدمه زلزله قیامت رخ می‌دهد و حال ایشان از مشاهده آن دگرگون گشته، به آن صورت که آیات شریفه شرح داده، در می‌آیند؛ این در حالی است که قبل از «صیحه» افراد دیگر مرده و در عالم برزخ می‌باشند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. فراهیدی، کتاب العین، ج ۳، ص ۲۷۰.
۲. زبیدی، تاج العروس، ج ۴، ص ۱۳۰، ابن منظور، لسان العرب، ج ۲، ص ۵۲۱.
۳. فراهیدی، کتاب العین، ج ۳، ص ۲۷۰.
۴. عبدالباقی، المعجم المفهرس.
۵. یس / ۴۹ و ۵۳؛ ق / ۲۰.
۶. یس / ۴۹.
۷. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۸، ص ۴۰۸.
۸. طباطبایی، المیزان، ج ۱۷، ص ۹۸.
۹. طبرانی، التفسیر الکبیر، ج ۵، ص ۲۸۴.
۱۰. یس / ۵۰.
۱۱. حج / ۲ - ۱.
۱۲. زمر / ۶۸.

از آنچه آمد شاید بتوان گفت «صیحه» همان زلزله عظیمی است که با صدای بلندی همراه بوده و سبب مرگ افراد زنده روی زمین و انتقال آنها به برزخ می‌گردد؛ سپس با انتقال همه افراد زمینی به برزخ، در صور دمیده می‌شود که سبب بیهوشی اهل آسمان‌ها و زمین می‌گردد: «وَتُفَخَّ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ...»^۱ از منظر راغب اصفهانی «صَاعِقَةٌ وَصَاقِعُهُ»، غرش سهمگین و بزرگ است، جز اینکه «صَقَّعَ»، صدا در اجسام زمینی و «صَعَّقَ»، صدا در اجسام آسمانی است.^۲ طبرسی آن را به معنای مرگ ناگهانی و در حالت وحشت می‌داند.^۳ بنا به آیات قرآن آنگاه که واژه «صاعقه» به کار برده شده است، بیانگر مرگ ناگهانی است: «... فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ * ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ»^۴ و آن گاه که واژه «صعق» به کار رفته است به معنای بی‌هوشی است: «وَوَحَّرَ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ»^۵ لذا «صعق» که مترتب بر نفخ صور و بعد از «صیحه» می‌باشد، مربوط به برزخیان است که با قید «مَنْ فِي الْأَرْضِ» از آنان یاد شده است؛ چرا که عالم برزخ، تتمه دنیا است که به آن عالم زمین، قبر، جنه الارض نیز گفته‌اند^۶ از سوی دیگر اگر با صور اول موجودات روی زمین هلاک گردند و با صور دیگر زنده گردند یک موت و حیات بیشتر نداشته‌اند و عالم برزخ را طی نکرده‌اند؛ درحالی که بنا به آیات قرآن انسان‌ها برزخ را طی می‌کنند^۷ و از آنجا که «موت» عبارت از جدایی روح از بدن مادی است که تنها در جانداران دارای جسد تصور می‌شود، لذا واژه «صعق» به کار رفته است؛ چرا که ارواح نمی‌میرند.^۸ از این رو منظور از «مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ» ارواح سعدها و فرشتگان است که در مورد سعدها یا برزخ نداشته یا از برزخ عبور کرده و به علت عدم گرفتاری در آن، ارواح ایشان در آسمان‌ها قرار گرفته است و در مورد فرشتگان نیز بدن مادی ندارند تا روح از آن خارج گردد.^۹ مؤکد مطلب روایتی از امام باقر (ع) است که در پاسخ سؤال فردی که پرسید آیا روح بعد از خروج از بدن متلاشی می‌گردد یا به همان حال باقی است؟ فرمود: روح تا زمانی که اسرافیل در «صور» بدمد باقی است. در آن

۱. زمر / ۶۸

۲. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۴۸۴ - ۴۸۵.

۳. طبرسی، جوامع الجامع، ج ۳، ص ۴۶۶.

۴. بقره / ۵۵ و ۵۶ و رک: نساء / ۱۵۳؛ فصلت / ۱۳ و ۱۷.

۵. اعراف / ۱۴۳.

۶. تهرانی، معادشناسی، ج ۴، ص ۱۶۹.

۷. رک: آل عمران / ۱۷۰ - ۱۶۹؛ مؤمنون / ۱۰۰ - ۹۹؛ غافر / ۱۱ و ۴۶.

۸. طباطبایی، المیزان، ج ۱۷، ص ۲۹۳.

۹. طهرانی، معادشناسی، ج ۴، ص ۱۶۹.

هنگام تمامی اشیاء باطل و فانی گردند؛ پس حس و محسوس نمی‌ماند. سپس خداوند اشیاء را آن‌چنان‌که در مرتبه اول بوده‌اند اعاده و ایجاد می‌نماید و این وقایع بین دو نفخه است.^۱

سپس خداوند در ادامه از نفخ دومی یاد کرده و می‌فرماید: «ثُمَّ نَفَخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ»^۲ که مفسران از آن به‌عنوان نفخ احیاء یاد می‌کنند. این نفخ سبب می‌گردد مردمان جمع،^۳ گنهکاران محشور^۴ و نسبت‌ها گسسته گردند^۵ و انسان‌ها از قبرها برخیزند و با سرعت به سمت پروردگارشان روند؛^۶ درحالی‌که نظاره‌گردند.^۷ در این حین کافران گویند: «يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا»^۸ و مؤمنان بیان می‌دارند: «هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ»^۹ در این هنگام صدای بلندی به گوش می‌رسد و همگان در محضر الهی جهت حسابرسی حاضر می‌گردند: «إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ».^{۱۰} بنا به نظر شیخ طوسی صفت «واحد» دلالت بر سرعت بعث و اجتماع دارد؛^{۱۱} این در حالی است که فرشته‌ای همراه آنان است که ایشان را به سوی حساب سوق داده و فرشته دیگری که شاهد اعمال آنها است.^{۱۲} نکته قابل ذکر آنکه این مراحل به شکل تدریجی می‌باشد؛ بدین شکل که این قبض و گرفتن و هلاک کردن و میراندن به‌عنوان مقدمه‌ای برای ظهور و بروز عالم قیامت از عالم ماده و دنیا شروع شده و تداوم یافته، به عالم برزخ رسیده پس از آن از عالم برزخ بالاتر رفته و عالم مجردات را نیز دربر می‌گیرد؛ بنابراین همه عالم هستی از عالم دنیا تا عالم ملکوت مگر آنانی که خدا می‌خواهد مشمول این دم قابض می‌گردند.^{۱۳} از آنچه آمد می‌توان گفت: منظور از اهل آسمان‌ها در آیه مذکور، ارواح سعداء و ارواح فرشتگان و منظور از اهل زمین ساکنان زمین از انس و جن می‌باشند که به درجه ارواح سعداء نرسیده و گرفتار برزخ بوده‌اند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. طبرسی، *الاحتجاج*، ج ۲، ص ۹۷.
۲. زمر / ۶۸.
۳. کهف / ۹۹، نبأ / ۱۸.
۴. طه / ۱۰۲.
۵. مؤمنون / ۱۰۱.
۶. یس / ۵۱.
۷. زمر / ۶۸.
۸. یس / ۵۲.
۹. یس / ۵۲؛ طوسی، *التبیان*، ج ۸، ص ۴۶۷.
۱۰. یس / ۵۳.
۱۱. همان.
۱۲. ق / ۲۱ - ۲۰، بیضاوی، *انوار التنزیل و اسرار التأویل*، ج ۵، ص ۱۴۱.
۱۳. شجاعی، *قیام قیامت*، ص ۳۱.

ج) توصیف و تحلیل گزاره «إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ»

استثناء‌شدگان از «فزع»^۱ و «صعق»^۲ که از توابع نفخ صور می‌باشند با واژه «إِلَّا» مستثناء شده‌اند. «إِلَّا» در علم بلاغت از ادوات حصر است که به صورت نفی و استثناء به کار می‌رود.^۳ در تعیین مقصود از عبارت مذکور، ممکن است این احتمال به نظر برسد که جهت تأکید بر قدرت الهی و تسلیم موجودات در برابر قدرت او می‌باشند؛ چنان که در آیاتی از قرآن شاهد آن هستیم، آنجا که خداوند می‌فرماید: «وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا فَبِئْسَ الْيَوْمَ الَّذِينَ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ...»^۴ لکن با عنایت به سیاق سوره و روایات متعدد^۵ در زمینه نشان دادن مصادیق این استثناء، به نظر می‌رسد آیه صرفاً تأکید بر قدرت ندارد و حقیقتاً افرادی از اهل زمین و آسمان، فزع و صعق ندارند؛ از این رو برخی این استثناء را متصل دانسته و بر این باورند اگر برای خدا خلقی تصور شود که در ورای آسمان‌ها و زمین بوده باشند، آن وقت می‌توان استثنای مزبور را منقطع دانست.^۶

۱. آورندگان حسنه

افزون بر آنچه آمد، با عنایت به سیاق، خداوند می‌فرماید: «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَهُمْ مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ آمِنُونَ»^۷ یعنی کسانی از فزع آن روز در امانند که حسنه بیاورند. «حسنة» در لغت به معنای نعمتی است که انسان آن را در جان و تن و حالات انسانی خویش در می‌یابد و از آن مسرور می‌شود که اگر در حالت وصف باشد در اجسام و رویدادهای طبیعی و مادی است و اگر به صورت اسم به کار رود معمولاً در باره

۱. زمر / ۶۸

۲. نمل / ۸۷

۳. درویش، *اعراب القرآن*، ج ۸، ص ۴۴۷.

۴. هود / ۱۰۸؛ رک: هود / ۱۰۷؛ اعلی / ۶ - ۷. چرا که خداوند هیچ‌گاه بهشتیان را از بهشت خارج نمی‌کند و جمله «عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُودٍ» نیز آن را تأیید می‌کند؛ یعنی عطاء و بهشت آنها قطع شدنی نیست؛ اما استثناء مذکور برای اثبات قدرت خداست و اینکه خدا از بیرون آوردن آنها مسلوب القدرة نیست. (قرشی، *احسن الحديث*، ج ۵، ص ۵۶)

۵. روایاتی که در این باره رسیده است این استثناء‌شدگان را شامل فرشتگان (قرطبی، *الجامع لاحکام القرآن*، ج ۱۳، ص ۲۴۱)، اسرافیل (طوسی، *التبیین*، ج ۸، ص ۱۲۳)، جبرئیل و میکائیل (مقاتل، *تفسیر مقاتل*، ج ۳، ص ۳۱۷)، عزرائیل (طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۷، ص ۳۷۰) یا شهدا (طبری، *جامع البیان*، ج ۲۰، ص ۱۳)، انبیاء (ابن عطیه، *المحرر الوجیز*، ج ۴، ص ۲۷۲) چون پیامبر ﷺ (رازی، *التفسیر الکبیر*، ج ۲۴، ص ۵۷۴) و موسی ﷺ (همان) یا شامل بهشتیان و حور العین (ابن جوزی، *زاد المسیر*، ج ۳، ص ۳۷۲) و بالأخره نگهبانان جهنم و حاملان عرش (زمخشری، *الکشاف*، ج ۳، ص ۳۸۶) و عقرب‌ها و کژدمان جهنم (بغوی، *معالم التنزیل*، ج ۳، ص ۵۱۸) دانسته‌اند.

۶. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۷، ص ۲۹۳.

۷. نمل / ۸۹

پدیده‌ها و رویدادهاست.^۱

برخی مفسران بنا به ساختار مفرد حسنه و عدم تنکیر آن، «ال» در حسنه را معرفه^۲ و با عنایت به روایاتی از پیامبر ﷺ، «حسنة» را «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» دانسته‌اند؛^۳ چنان‌که در روایتی از ابوذر به نقل از پیامبر ﷺ آمده است: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» از احسن حسنات است.^۴ سید بن طاووس بر این باور است حسنه شامل شناخت خدا، رسول و نایبان پیامبر ﷺ است؛ چرا که لفظ «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» را منافق و اهل کتاب و غیره نیز به زبان می‌آورند؛^۵ از این‌رو برخی مفسران «ال» را جنس دانسته که شامل عقاید صحیح و در لوای آن اعمال نیک می‌باشد؛^۶ چنان‌که در برخی روایات نیز مقصود از حسنه، حب اهل بیت ﷺ،^۷ ولایت علی ﷺ^۸ و شناخت و اطاعت امام آمده است؛^۹ چرا که شخص موفق به ولایت‌مداری نسبت به امثال همه احکام ایجابی و ترک همه احکام سلبی کامل توفیق خواهد داشت.^{۱۰} خلاصه مطلب آنکه مراد از «حسنة» اعمال نیک مطلق است که با بدی و زشتی مخلوط نشده باشد؛ چرا که در این صورت به دلیل وجود بدی از فزع و هراس در امان نخواهد بود و مقصود از «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» صرف ادای لفظ آن نیست؛ بلکه اشاره به عمل به محتوای آن دارد که نفی تمام اله‌ها در زندگی بشری است. در واقع نفی کلیه شرک‌های جلی و خفی از این جهت از احسن حسنات می‌باشد.

در سوره انبیاء خداوند درباره این افراد می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ * ... لَا يَخْزَنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ وَتَلَاقَتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ هَٰذَا يَوْمُكُمْ الَّذِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ»^{۱۱} برخی مفسران «فزع اکبر» را عام دانسته و مربوط به کلیه مراحل قیامت می‌دانند.^{۱۲} زمخشری بنا به روایتی از امام علی ﷺ آن را مربوط به

۱. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۲۳۵.
۲. آلوسی، روح المعانی، ج ۱۰، ص ۲۴۶.
۳. مقاتل، تفسیر مقاتل، ج ۳، ص ۳۱۸؛ طبری، جامع البیان، ج ۲۰، ص ۱۵؛ سیوطی، الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۱۸.
۴. ابن‌ابی‌حاتم، تفسیر القرآن العظیم، ج ۹، ص ۲۹۳۴؛ قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۱۳، ص ۲۴۴.
۵. حویزی، نور الثقلین، ج ۴، ص ۱۰۲.
۶. ابن‌عاشور، التحریر و التنویر، ج ۱۹، ص ۳۲۱؛ طباطبایی، المیزان، ج ۱۵، ص ۴۰۳؛ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۵، ص ۵۷۲.
۷. ثعلبی، الکشف و البیان، ج ۷، ص ۲۳۰؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۷، ص ۳۷۰.
۸. حویزی، نور الثقلین، ج ۴، ص ۱۰۲.
۹. همان.
۱۰. جوادی آملی، تسنیم، ج ۲، ص ۵۸۸.
۱۱. انبیاء / ۱۰۳ - ۱۰۱.
۱۲. ابن‌عطیه، المحرر الوجیز، ج ۴، ص ۱۰۲؛ قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۱۱، ص ۳۴۶.

نفخ صور دوم می‌داند؛^۱ یعنی کسانی از آتش جهنم دور هستند و فزع اکبر آنها را محزون نمی‌کند که این نیکویی که برخی آن را سعادت،^۲ برخی جنت^۳ و بعضی توفیق به طاعت دانسته‌اند^۴ از طرف ما از ایشان سبقت گرفته باشد؛ به بیان دیگر ما به تمام وعده‌هایی که به مؤمنان در این جهان داده‌ایم وفا خواهیم کرد که یکی از آنها دور شدن از آتش دوزخ است.^۵

۲. متقین

در سوره دخان خداوند در توصیف متقین می‌فرماید: «لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ وَوَقَّاهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ». ^۶ «الا» به معنای «سوی» است ^۷ و عبارت «إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ» بدل از کلمه «الموت» است و آیه شریفه در این مقام خواهد بود که غیر از مرگ اول را نفی کند و بفرماید در بهشت آخرت اصلاً مرگی نیست؛ نه مرگ اول و دنیایی برای اینکه آن را چشیدند و نه مرگ در برزخ که با این بیان علت تقیید موت به «اولی» روشن می‌شود.^۸ طبرسی در این باره آورده است: علت اینکه تنها به متقین این بشارت را داده است که در آخرت مرگ را نخواهند چشید با اینکه منحصر به آنان نیست و تمام مردم در آخرت، مرگ خواهند داشت، این است که این خبر به صورت مژده‌ای است برای متقین که یک زندگی سعادت‌مندانه‌ای در بهشت خواهند داشت؛ ولی آنها که از نظر شکنجه در حالتی بدتر از مرگ به سر می‌برند، چنین صفتی بر آنان اطلاق نخواهد شد؛ زیرا آنان هر لحظه با آن عذاب‌هایی که می‌کشند در حال چشیدن طعم ناگوار مرگ هستند^۹ و قطعاً این دسته از متقین باید از درجات بالایی از تقوا برخوردار باشند؛ چرا که در توصیف جایگاه آنان خداوند می‌فرماید: «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ»^{۱۰} و در سوره انعام در تعریف مقام امین آورده است: «الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ»^{۱۱} از آنجا که نکره در سیاق نفی افاده عموم می‌کند، این امنیت را از آن کسانی می‌داند که ایمان خود را با هیچ ظلمی

۱. زمخشری، *الکشاف*، ج ۳، ص ۱۳۷.

۲. ابن جوزی، *زاد المسیر*، ج ۳، ص ۲۱۵.

۳. میبدی، *کشف الاسرار و عدة الابرار*، ج ۶، ص ۳۱۵.

۴. زمخشری، *الکشاف*، ج ۳، ص ۱۳۷.

۵. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱۳، ص ۵۰۹.

۶. دخان / ۵۶.

۷. طبری، *جامع البیان*، ج ۱۱، ص ۲۴۹.

۸. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۸، ص ۱۵۱.

۹. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۹، ص ۱۰۵.

۱۰. دخان / ۵۱.

۱۱. انعام / ۸۲.

نیامیخته‌اند و در سوره بقره ظالم را این‌گونه تعریف می‌نماید: «وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ»^۱ به تعبیر دیگر این دسته از مؤمنان کسانی هستند که مرتکب هیچ گناهی نشده‌اند و از حدود الهی هیچ‌گاه خارج نشده‌اند؛ لذا از امنیت خاصی برخوردارند که دیگران از آن بی‌نصیبند. از این‌رو «ال» در «الامن» تعریف است.

این همراهی در سوره صافات نیز در ضمن گفتگوی بهشتیان به چشم می‌خورد آنجا که خداوند می‌فرماید: «أَفَمَا نَحْنُ بِمَيِّتِينَ * إِلَّا مَوْتَتَنَا الْأُولَى وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ»^۲. برخی مفسران منظور از مرگ اول را مطلق مرگ دانسته که شامل مرگ در دنیا و برزخ می‌باشد؛^۳ اما برخی دیگر بر این باورند مراد از مرگ اول، مرگ دنیوی است نه مرگ عالم برزخ؛ زیرا در آیه مورد بحث به آن اعتنا نشده؛ چون منکرین معاد، مرگ دنیایی را فنا و نابودی می‌پنداشتند و اعتقادی به مردن در برزخ نداشتند.^۴ از منظر صاحب **مجمع البیان** منظور بهشتیان از این پرسش محقق کردن مطلب است، نه اینکه در مسئله دچار شک و تردید شده باشند، و بدین جهت این سخن را می‌گویند که در گفتن آن سرور و فرحی مجدد و دو چندان هست، از این جهت خداوند در ادامه می‌فرماید: «إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ» در واقع این جمله تتمه گفتار همان گوینده است که هم موهبت خلود در بهشت و رهایی از عذاب را عظیم شمرده و هم شکر آن نعمت را به جای آورده است^۵ و هم اینکه توبیخ و سرزنشی است در برابر کسانی که قیامت را انکار کردند.^۶

لازم به ذکر است خداوند این مطلب را به‌گونه‌ای دیگر به نقل از کافران در روز قیامت آورده است، آنجا که می‌فرماید: «قَالُوا رَبَّنَا أَمَتْنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ»^۷. برخی مفسران مردن اول را زمانی می‌دانند که انسان نطفه بوده؛ پس خداوند او را در دنیا زنده گردانیده است، سپس برای بار دوم خداوند او را در دنیا می‌میراند، سپس او را در رستاخیز زنده می‌گرداند؛^۸ اما «اماته» بر حالت نطفگی آدمی؛ یعنی حالت قبل از دمیده شدن روح در آن، صدق نمی‌کند؛ چون اماته وقتی صادق است که قبلاً حیاتی باشد؛^۹ به تعبیر دیگر هم میراندن باید بعد از زندگی باشد و هم احیاء باید بعد از مردن باشد و هر یک

۱. بقره / ۲۲۹.

۲. صافات / ۵۹ - ۵۸.

۳. بیضاوی، *انوار التنزیل و اسرار التأویل*، ج ۵، ص ۱۱.

۴. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۷، ص ۱۳۹.

۵. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۸، ص ۳۹۴.

۶. طوسی، *التبیان*، ج ۸، ص ۴۹۹.

۷. غافر / ۱۱.

۸. ثعلبی، *الکشف و البیان*، ج ۸، ص ۲۶۸؛ بغوی، *معالم التنزیل*، ج ۴، ص ۱۰۸.

۹. طوسی، *التبیان*، ج ۹، ص ۶۰؛ رازی، *التفسیر الکبیر*، ج ۲۷، ص ۴۹۴.

از این دو باید مسبوق به خلافت باشد و گرنه اماته و احیاء نمی‌شود که در این صورت ناگزیر به پذیرش چهار زندگی و سه مرگ می‌باشیم: اول احیاء بعد از نطفه، سپس مرگ، سپس احیاء در قبر، سپس میراندن، سپس احیاء در بازگشت، سپس میراندن و در نهایت احیاء در قیامت.^۱ برخی دیگر از مفسران بر این باورند مرگ اول در دنیا و مرگ دوم در قبر می‌باشد و زنده شدن اول در دنیا و زنده شدن دوم در قبر است؛^۲ یعنی کفار معترض زندگی در قیامت نشده‌اند؛ اما با عنایت به سیاق، زندگی دنیا اصلاً مورد نظر نیست و وجهی ندارد که نام آن را ببرند، به خلاف زندگی در قیامت که در حصول یقین کمال تأثیر را دارد.^۳ بعضی دیگر گفته‌اند: منظور از تنبیه آوردن «احیاء» و «اماته» تأکید است؛ یعنی خدایا تو ما را میراندی، میراندنی بعد از میراندن و احیاء کردی احیایی بعد از احیاء.^۴ در پاسخ باید گفت این سخن زمانی صحیح است که خود کلمه «اماته» و «احیاء» را تنبیه آورده باشد و گفته باشد: «أمتنا إمامتین و احييتنا إحياءین» یا «کرتین»، لذا جایی برای احتمال تأکید نیست؛^۵ از این‌رو مفسران بر این باورند منظور از میراندن در آخرین روز زندگی دنیا و زنده کردن در برزخ و سپس میراندن از برزخ، و زنده کردن در قیامت برای حساب است؛^۶ چون اگر زندگی در برزخ نبود، دیگر میراندن دومی تصور نداشت؛ چون هم میراندن باید بعد از زندگی باشد و هم احیا باید بعد از مردن و هر یک از این دو باید مسبوق به خلافت باشد و گرنه «اماته» و «احیاء» نمی‌شود. در نتیجه زندگی دارای سه مرحله می‌شود: یکی زندگی در دنیا، دوم در برزخ، سوم در قیامت؛ درحالی‌که کفار در کلام خود متعرض حیات دنیوی نشده‌اند؛ چرا که: مرادشان از احیاء آن احیائی است که باعث یقین به معاد گشته است که عبارت از احیای در برزخ و احیای در قیامت است؛ زیرا زندگی دنیا هر چند که آن هم احیاء است لکن به تنهایی باعث پیدا شدن یقین به معاد نیست؛ لذا منظور سخن تنها شمردن مطلق اماته‌ها و احیاءهایی که بر آنان گذشته، نبوده است؛ بلکه آن اماته و احیایی منظور بوده که در حصول یقین برای آنان دخالت داشته است.^۷

۳. مخلصین

با تأمل در آیه «فَكَذَّبُوهُ فَإِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ * إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ»^۸ نشان داده می‌شود؛ مراد از حضور، مطلق حضور و

۱. طوسی، التبیان، ج ۹، ص ۶۰.

۲. طبرسی، مجمع البیان، ج ۸، ص ۸۰۵.

۳. طباطبایی، المیزان، ج ۱۷، ص ۳۱۲.

۴. آلوسی، روح المعانی، ج ۱۲، ص ۳۰۴.

۵. طباطبایی، المیزان، ج ۱۷، ص ۳۰۷ - ۳۰۶.

۶. طوسی، التبیان، ج ۹، ص ۶۰؛ بغوی، معالم التنزیل، ج ۴، ص ۱۰۸.

۷. طباطبایی، المیزان، ج ۱۷، ص ۳۰۶.

۸. صافات / ۱۲۸ - ۱۲۷.

رجوع به خدا نیست؛ بلکه مراد از آن حضور در موقف حساب و سؤال است؛^۱ یعنی بندگان مخلص قیام و حضور ندارند؛ زیرا این افراد از تمام مراحل عبور کرده و پاکیزه در حرم خدا رفته و به مقام فناء در ذات احدیت رسیده‌اند؛ چنان که در ابتدای سوره صفات خداوند آورده است: «وَمَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ * إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ»^۲ که استثناء منقطع است؛^۳ یعنی در جزایی که خواهید دید، هیچ ظلمی وجود ندارد، برای اینکه عین اعمال شما به شما برمی‌گردد، جز بندگان مخلص خدا که از چشندگان عذاب الیم نیستند و در نهایت با تأمل در آیه «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ»^۴ می‌توان گفت: استثناسدگان کسانی هستند که جنبه خلق و دنیایی را از دست داده و به وجه الله باقی مانده‌اند؛ به تعبیر دیگر چیزی از خود ندارند که با نفخ صور از آنها گرفته شود؛^۵ به بیان دیگر آن دسته از مؤمنانی که به مقام مخلصین رسیده‌اند، کسانی که مرتکب هیچ گناهی نشده و از حدود الهی هیچ‌گاه خارج نشده‌اند مشمول این استثناء می‌باشند. این افراد تنها مرگ دنیایی را چشیده و به علت عدم گرفتاری، برزخ نداشته و از آن عبور کرده و ارواح ایشان در آسمان‌ها قرار گرفته است که با نفخ صور اماته بیهوش نگشته؛ چرا که به مقام وجه‌الله رسیده‌اند و در نفخ احیاء نیز دچار فزع و ترسی در هیچ مرحله‌ای نمی‌گردند که از مصادیق بارز آن انبیاء و رسولان و حجج الهی می‌باشند؛ چنان که از امام رضا (ع) ذیل آیه «لَمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ»^۶ روایت شده است که فرمود: وقتی خداوند می‌پرسد امروز ملک از آن کیست؟ ارواح انبیاء و رسولان و حجج الهی در پاسخ می‌گویند: از آن خدای واحد قهار است.^۷

نتیجه

یکی از سرفصل‌های بازگشت به سوی خداوند، نفخ صور و حوادث بعد از آن است. این مهم که در سیر تکاملی و بازگشت هستی به سوی حق لازم و ضروری است در آیات چندی بدان اشاره شده است که یکی از آنها آیه ۸۷ سوره نمل می‌باشد. با عنایت به معنای نفخ صور می‌توان گفت: آوردن واژه نفخ، کنایه و تمثیلی از سرعت

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۵، ص ۴۰۰.

۲. صفات / ۴۰ - ۳۹.

۳. قرطبی، *الجامع لاحکام القرآن*، ج ۱۶ ص ۷۶؛ فیض کاشانی، *الصادق*، ج ۴، ص ۲۶۸؛ ابن‌عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۲۳، ص ۲۹.

۴. قصص / ۸۸.

۵. شجاعی، *قیام قیامت*، ص ۳۴.

۶. غافر / ۱۶.

۷. بحرانی، *البرهان*، ج ۴، ص ۱ و ۷۵.

امر و قیام است و صور نیز تمثیلی از قبض و دمیدن حیات و حشر نهایی است که با این تشبیه، آن حقیقت غیر محسوس و معنوی، برای فهم عموم، در مشهودات حسی تصویر گردیده است. در این میان قرآن کریم دو نفخ را برای جهانیان به تصویر می‌کشد، نفخه‌ای که موجودات ذی‌شعور با آن مرده و نفخه‌ای که سبب احیاء آنها جهت قیام و حسابرسی می‌گردد؛ اما مرحله قبل از نفخه اماته، صیحه اماته است که سبب مرگ افراد زمینی و ورود ایشان به برزخ می‌گردد؛ سپس با نفخ صور اماته، تمام برزخیان و اهل آسمان‌ها - جز افرادی که خداوند بخواهد - بیهوش شده در مرحله سوم با نفخ صور احیاء اهل آسمان‌ها زنده و اهل زمین از گورها بلند شده و در مرحله چهارم با صیحه آخر در محضر الهی جهت حسابرسی حاضر می‌گردند.

مراد از نفخ صور در آیه سوره نمل، نفخ احیاء است؛ چرا که در نفخ اماته مردمان می‌میرند؛ لذا فزع که مترتب بر نفخ صور است، برای مردگان معنایی ندارد؛ از این‌رو فزعی که به دنبال این نفخ رخ می‌دهد، استغاثه و ترسی است که از دیدن احوال آن روز و محاسبه اعمال به انسان دست می‌دهد، مؤکد مطلب آیه بعدش است که وضعیت کوه‌ها را در صحنه قیامت نشان می‌دهد؛ یعنی کوه‌هایی که در دنیا آن را ثابت و بی‌حرکت می‌دانستی در قیامت به سان ابر در حرکتند. در واقع آیه اشاره به حرکت جوهری موجودات دارد که با جوهره ذاتشان به سوی غایت وجود خود در حرکتند که همان معنای حشر و رجوع به خدای سبحان است. البته این نفخات دفعی نبوده؛ بلکه تدریجی است. در این میان آن دسته از مؤمنانی که به مقام مخلصین رسیده‌اند؛ یعنی کسانی که مرتکب هیچ گناهی نشده و از حدود الهی هیچ‌گاه خارج نشده‌اند؛ مشمول این استثناء می‌باشند. این افراد تنها مرگ دنیایی را چشیده و به علت عدم گرفتاری، برزخ نداشته و از آن عبور کرده و ارواح ایشان در آسمان‌ها قرار گرفته است که با نفخ صور اماته بیهوش نگشته؛ چرا که به مقام وجه الله رسیده‌اند و در نفخ احیاء نیز دچار فزع و ترسی در هیچ مرحله‌ای نمی‌گردند. در واقع اینها افرادی هستند که جنبه بالاتری از مخلوق داشته و در حقیقت چیزی از خود به‌عنوان مخلوق ندارند تا از آنها گرفته شود؛ بلکه با انجام اعمال صالح و پرهیز از تمامی گناهان فانی در خدا گشته‌اند.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

- آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵ ق). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۱ ش). *الخصال*. تهران: کتابچی.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۲۲ ق). *زاد المسیر فی علم التفسیر*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن عاشور، محمد طاهر (بی‌تا). *التحریر و التنویر*. بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.

- ابن قتیبه، عبدالله (۱۴۰۵ ق). *تأویل مختلف الحديث*. بیروت: مکتب الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۰ ق). *لسان العرب*. بیروت: دار صبار.
- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۹ ق). *تفسیر القرآن العظیم*. ریاض: مکتبه نزار مصطفى الباز.
- ابن عطیه، عبدالحق (۱۴۲۲ ق). *المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابو السعود، محمد بن محمد (۱۹۸۳ م). *ارشاد العقل السلیم الی مزیای القرآن الکریم*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابوحیان، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ ق). *البحر المحیط فی التفسیر*. بیروت: دار الفکر.
- امین اصفهانی، نصرت بیگم (بی تا). *مخزن العرفان در علوم قرآن*. تهران: بی نا.
- بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۶ ق). *البرهان فی تفسیر القرآن*. تهران: موسسه بعثت.
- بروسوی، اسماعیل (بی تا). *روح البیان*. بیروت: دار الفکر.
- بغوی، حسین بن مسعود (۱۴۲۰ ق). *معالم التنزیل فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- بقاعی، ابراهیم بن عمر (۱۴۲۷ ق). *النظم الدرر فی تناسب الآیات و السور*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ ق). *أنوار التنزیل و أسرار التأویل*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- تستری، سهل بن عبدالله (بی تا). *تفسیر تستری*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ثعلبی، احمد بن ابراهیم (۱۴۲۲ ق). *الکشف و البیان عن تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ثقفی تهرانی، محمد (۱۳۹۸ ش). *روان جاوید*. تهران: برهان.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰ ش). *تسنیم تفسیر قرآن کریم*. قم: اسراء.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۹۸۷ م). *الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة*. بیروت: دار العلم للملایین.
- حسینی طهرانی، سید محمد حسین (۱۴۰۳ ق). *معادشناسی*. قم: حکمت.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه (بی تا). *نور الثقلین*. قم: اسماعیلیان.
- درویش، محی الدین. (۱۴۱۵ ق). *اعراب القرآن و بیانه*. دمشق: دار الارشاد.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق). *التفسیر الکبیر*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (بی تا). *معجم مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دار الکتب العربی.
- رجبی، محمود (۱۳۸۷ ش). *روش تفسیر قرآن*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- زبیدی، محمد مرتضی (بی تا). *تاج العروس من جواهر القاموس*. بیروت: دار مکتبه الحیة.
- زرکشی، محمد بن عبدالله (۱۴۱۰ ق). *البرهان فی علوم القرآن*. بیروت: دار المعرفة.

- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ ق). *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل و عیون الاقاویل فی وجوه التأویل*. بیروت: دار الکتب العربی.
- سلمی، محمد بن حسین (بی تا). *حقائق التفسیر*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- سیوطی، جلال الدین (۱۴۰۴ ق). *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور*. قم: کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- شجاعی، محمد (۱۳۸۶ ش). *قیام قیامت*. قم: کانون اندیشه جوان.
- شریعتی، محمد تقی (۱۳۴۶ ش). *تفسیر نوین*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- طالقانی، سید محمود (۱۳۶۲ ش). *پرتوی از قرآن*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۴۱۷ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرانی، سلیمان بن احمد (۲۰۰۸ م). *التفسیر الکبیر*. اردن: دار الکتب الثقافی.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ ق). *الاحتجاج*. مشهد: نشر مرتضی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۷ ش). *جوامع الجامع*. قم: حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ ش). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ ق). *جامع البیان عن تأویل آی القرآن*. بیروت: دار المعرفة.
- طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۶۵ ق). *مجمع البحرین*. تهران: مکتبه المرتضویه.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عبدالباقی، محمد فواد (بی تا). *المعجم المفهرس*. قم: اسماعیلیان.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ ق). *کتاب العین*. قم: دار الهجرة.
- فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۱۵ ق). *الصادق*. تهران: الصدر.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۵ ش). *احسن الحدیث*. تهران: بنیاد بعثت.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴ ق). *الجامع لاحکام القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- ماتریدی، محمد بن محمد (بی تا). *تأویلات اهل السنة*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- مراغی، احمد بن مصطفی (بی تا). *تفسیر الموائج*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ ق). *تفسیر - مقاتل بن سلیمان*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۴ ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- میبدی، رشیدالدین احمد بن ابی سعد (۱۳۷۱ ش). *کشف الأسرار و عدة الأبرار*. تهران: امیر کبیر.